

УДК 811.161.3

Н.У. БЯГАНСКАЯ

АСАБЛІВАСЦІ МАЎЛЕНЧЫХ ПАВОДЗІН БЕЛАРУСАЎ (НА АСНОВЕ АНАЛІЗУ ФАЛЬКЛОРУ І ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ)

У артыкуле на аснове аналізу прац вядомых вучоных-русістаў Н.І. Фарmanoўскай і Ю.В. Раждзественскага на матэрыяле фразеалагічных адзінак і фальклору беларускай мовы вызначаюцца асаблівасці моўных паводзін для адрасата і адрасанта, вылучаюцца асноўныя правілы, якія рэгулявалі моўныя паводзіны беларусаў, разглядаецца адметнае значэнне голасу ў аспекце беларускай міфалогіі. Адсутнасць класіфікацыі правілаў моўных паводзін на аснове беларускай фразеалогіі ў поўнай, разгорнутаў форме ў беларускім мовазнаўстве дае падставу гаварыць аб актуальнасці распрацоўкі гэтай тэмы ў сучаснай беларусістыцы. У выніку даследавання можна сцвярджаць, што тэма асноўных аспектаў маўленчых паводзін, што зафіксаваны ў фразеалагічных адзінках і фальклору, не страцілі сваёй значнасці і ў наш час. У артыкуле падкрэсліваецца, што моўныя паводзіны беларусаў маюць міфалагічны падмурак, бо ідуць з крыніц першаснага ўяўлення аб навакольным свеце.

Пачатак навуковага даследавання моўных паводзін, этыкету ў лінгвістычным і метадалагічным аспектах адносіцца да 60-х гг. XX ст., калі з'яўляюцца працы вядомых вучоных-русістаў Н.І. Фарmanoўскай, В. Кастамарава, А. Акішынай, В.Е. Гольдзіна, Л.П. Крысіна і іншых. У беларусістыцы гэтыя пытанні разглядаліся ў працах Б.С. Лапава, А.Я. Міхневіча, А.А. Каўруса, А.Я. Супруна, М.Б. Яфімава і інш. На жаль, поўнага, разгорнутага даследавання гэтай тэмы пакуль што няма.

Дадзены артыкул не прэтэндуе на поўны аналіз асаблівасцей маўленчых паводзін беларусаў: мэтай артыкула з'яўляецца вызначэнне асаблівасцей маўленчых паводзін беларусаў на аснове аналізу беларускага фальклору і фразеалогіі. У артыкуле вызначаюцца асаблівасці моўных паводзін для адрасанта і адрасата, вылучаюцца асноўныя правілы, якія рэгулявалі моўныя паводзіны беларусаў, разглядаецца адметнае значэнне голасу ў аспекце беларускай міфалогіі.

Моўныя паводзіны як сістэма ўстойлівых формаў, што найбольш характэрныя для асобнага соцыуму, вывучаюцца шматлікімі мовазнаўчымі дысцыплінамі: псіхалінгвістыкай, сацыялінгвістыкай, этналінгвістыкай, прагматыкай, стылістыкай і інш. Можна сцвярджаць, што сёння гэта адзін з актуальных напрамкаў даследавання маўленчай дзейнасці чалавека.

Увогуле моўныя паводзіны характарызуюцца дзвюма асаблівасцямі: з аднаго боку, уяўляюцца як функцыянальна-семантычная універсальна, а з другога боку, вызначаюцца адметнай нацыянальнай спецыфікай, звязанай з непаўторнасцю маўленчых паводзін і звычайў, якія адлюстроўваюць культуру, гісторыю і менталітэт кожнага народа.

Людзі здаўна разумелі выключную ролю слова, яго магічнасць і ўсемагутнасць. Верай у незвычайную сілу слова насычаны тэкст Бібліі, шматлікія фальклорныя тэксты, асабліва замовы. Слова праяўляе сябе непасрэдна ў тэксце. Замовы ("шэпты", "шаптанні", "словы", "малітвы", "чары", "замаўлянкі", "нагаворы" і інш.) падвяргаліся абмеркаванню, але не заўсёды асуджэнню ў народнай культуры. Так, Н.І. Фарmanoўская лічыць, што ў народным светаўспрыманні замовы падзяляліся паводле функцый, якія яны выконвалі ("шкодныя" і "карысныя" замовы). "Карысныя" замовы часта суіснавалі побач з малітвамі, гэта так

звання “белыя” замовы, якія аднак асуджаліся царквою, бо лічыліся, як і “чорныя” замовы, д’ябальскага паходжання (грахом). Такого ж паходжання былі словы і з іншых моў, якія ўваходзілі ў тэкст замовы. Г.А. Барташэвіч лічыць, што “... менавіта ў замовах, як і ў міфах, вучоныя бачаць наяўнасць логікі, якая абу-моўлівае стратэгію паводзін”.¹

Замовы падзяляюцца ў залежнасці ад прадмета замовы і паводле моцы; яны адрозніваюцца па характары тэксту і асобы варажбіта (неабходна моцнае здароўе і ўсе зубы) [1]. Акрамя таго, лічылася, што “веданне слоў” – куды больш цяжкі грэх, чым проста падман. Есць нават замова ад нагавору (словы супраць слоў!): “Зоры зарыцкія, хвораму памачніцы, прыступіце, памажыце ўпрасіць і ўмаліць 12 прымавак і ўгаварыць, адкуль яны ўзяліся, ці ветраныя, ці віхраныя, ці ўрочныя, ці ўлечныя, ці падуманыя, ці пакідоныя, ці памаўленыя, ці нагавораныя, ці страчаныя, ці пасланыя. Прашу я вас усіх: выступіце з следу, з печаней, з касцей, з вачэй, ад белаай касці, ад чырвонае крыві, ад русых косак, ад чорных вочак. І прашу я Госпада Бога... як чорнаю кароваю па мору не араці, чорным катом не баранаваці, жоўтым пяском не сеяці, у жоўтым пяску каласку не бываці, так ліхім людзям яго здароўечка не ўцінаці” [2].

Многія асабістыя беды прадстаўнікі народнай культуры і ў наш час тлумачаць напушчэннем “злых слоў”. Як апісвае С.Е. Нікіціна, у народзе лічылася, што магія і варажба не дзейнічаюць на безыменнага чалавека, з чым звязаны добра захаваны да нашых дзён звычай утойваць сваё імя ад злых людзей, утойваць месца, куды зараз ідзеш (*куды ідзеш? – на кудыкіну гару, дзе жывеш? – супраць ліха на ўзгорачку*). Калі чалавек, на якога наведзены сурокі, вядзе праведнае жыццё, то праз тры дні зло пераселіцца ў любога чалавека з тым жа імем².

Нормы маўленчых паводзін можна знайсці ў вялікай колькасці фразеалагізмаў. Так, славяне асуджалі балбатлівасць, давалі рэкамендацыі, як сябе паводзіць, станюча ставіліся да красамоўства (*язык па-за вушамі ходзіць, язык да зубоў прымёрз*).

Пад уплывам міфалагем В.А. Маслава вызначае цэлую сістэму другарадных значэнняў у “слове”: а) слова – вадкасць (*пераліваць з пустога ў парожняе*); б) слова – цень рэчы (*наводзіць цень на пляцень*); в) слова – чароўная сіла, якая можа мяняць сутнасць рэчаў (*з ветру вярхоўкі віць*) [3].

Наогул голас – гэта вельмі характэрная рыса чалавека. Хуткасць мовы суадносіцца са станам тэмпераменту чалавека. Выразна прыкметныя змены хуткасці мовы вельмі тыповыя для няўпэўненых у сабе людзей. Было заўважана, што голас чалавека становіцца больш прыгожым, калі ён вырашае сваю асабістую праблему³.

У беларускай традыцыі існаваў такі звычай: у той дзень, калі дзіцяці спаўняўся роўна год, праводзілі рытуал першага падстрыгання, таму што былі ўпэўненыя: нібыта раней выкананне гэтай працэдуры “адрозала язык”, гэта значыць перапыняла развіццё мовы ў дзіцяці [4].

Трэба зазначыць, што голас ў народнай традыцыі з’яўляецца прыкметай “гэтага” свету (іншасвет адзначаны пячаццю бязгучча). У народнай культуры мова лічылася нечым матэрыяльным, тым, на што можна ўздзейнічаць і што само можа стаць інструментам уздзеяння. З дапамогай голасу можна было навесці сурокі і выклікаць розныя няшчасці, нават не жадаючы гэтага. Так, напрыклад,

¹ Барташэвіч, Г.А. Замовы / Г.А. Барташэвіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 11.

² Никитина, С.Е. Устная народная культура и языковое сознание / С.Е. Никитина. – М.: Наука, 1993. – С. 23.

³ Норман, Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности / Б.Ю. Норман. – Мн.: Вышэйшая школа, 1978. – С. 27.

С.Е. Нікіціна адзначае, што ў некаторых мясцовасцях дзяўчына, якая страціла цнатлівасць да вяселля і хацела гэта ўтаіць, пасля шлюбнай начы заспявае або пачне гучна размаўляць, і яе голас давядзе да згубы лепшай каровы або садо-вых дрэў⁴.

У беларускай філалогіі і фалькларыстыцы пытаннямі міфалогіі займаліся А. Сержпутоўскі, Я. Крук, У. Васілевіч, Т.І. Шамякіна, А. Хатэнка, А. Ненадавец і інш.; сувязі міфалогіі і мовы разглядалі У.І. Коваль, А. Малюк, Т. Саўчук, І. Сарокіна і інш.

З уяўленнямі аб незвычайнай магічнай якасці голасу былі звязаны шматлікія звычаі і рытуалы (у час пахаванняў прысутныя размаўлялі шэптам, не спявалі і не смяяліся; дзяўчаты з прыгожым голасам не спявалі пасля заходу сонца на вуліцы, бо баяліся, што вядзьмаркі могуць адабраць іх багацце) [4]. Аналізуючы этымалогію вядомага фразеалагізма *перамываць костачкі*, У.І. Коваль распавядае пра абрад другаснага пахавання, якому падвяргаліся чараўнікі і вядзьмаркі, што працягвалі шкодзіць пасля смерці. Косці нябожчыка перабіралі і перамывалі, абменьваючыся пры гэтым думкамі наконт характару і паводзін памерлага, інакш кажучы, абгаворвалі яго.⁵ Тут, як бачна, словы суправаджаліся рытуальнымі дзеяннямі, якія разам забяспечвалі паспяховасць справы.

Змяненне тэмбру голасу ў народнай традыцыі лічылася пераходам у іншы стан або статус. Засцей за ўсё здольнасць мяняць тэмп маўлення або тэмбр голасу, на думку Н.С. Шапаровай, з'яўляліся адной з рыс нячысцікаў (пярэваратняў). З гэтай прычыны нельга было паварочвацца на голас і самому крычаць у лесе або ў полі, каб нячысцікі не змаглі адняць голас у таго, хто крычыць [4]. Аднак на людзей уздзеіваюць не самі словы, а менавіта чалавек з дапамогай слоў, таму шмат залежыць ад якасцей асобы гаворачага, яго ідэалаў, эмацыянальнасці і прывабнасці [5].

У міфалогіі, фальклору шырока зафіксаваны асаблівасці правілаў моўных паводзін. Так, напрыклад, міфалагічныя персанажы атрымліваюць перавагу ў барацьбе ў выніку выкарыстання мастацтва мовы, ашукваюць ворага, выкарыстоўваючы ўдалыя спалучэнні моўных адзінак (шырока вядомы "дыялог" казачнага героя з хатай Бабы-Ягі на курыных ножках) (гл. працы В.І. Баркоўскага, Л.Р. Барага, М.А. Янкоўскага, У.А. Сарокі, Л.Ф. Станкевіч і інш.).

Фразеалагізмы, а таксама прыказкі і прымаўкі падаюць, бадай, у найбольш поўнай і лаканічнай форме правілы моўных паводзін.

Выдзяляюцца некалькі сэнсавых разрадаў фразеалагізмаў [6]:

1) адносіны "слова" і "справы", гэта значыць сувязь думкі, мовы і дзеяння (*калаціць зялёны мак, языком лапці плесці, араць дарогі, званіць у разбіты лапаць*);

2) моўныя адносіны, гэта значыць правілы вядзення размовы і будовы дыялога (*трымаць язык на прывязі, гаварыць як гусь с парасём, трапаць языком, і пары з роту не пуціць*);

3) правілы моўных паводзін для адрасата (*не верыць сваім вушам; у адно вуха ўвайшло, а ў другое выйшла, распускаць вушы, адным вухам*);

4) правілы моўных паводзін для адрасанта (*трызненне сівай кабылы, словамі як пер'ем слаць, язык каля вушэй матляецца, гарадзіць плот*);

5) апісваюцца разнастайныя "якасці слова" (*доўгі язык, кідаць словы на вецер, слабы на язык*).

⁴ Никитина, С.Е. Устная народная культура и языковое сознание / С.Е. Никитина. – М.: Наука, 1993. – С. 21-24.

⁵ Коваль, У.І. Чым адгукнецца слова / У.І. Коваль. – Мн.: Народная асвета, 1994. – С. 31.

Гэтая сукупнасць правілаў складае ядро моўных адносін.

На аснове аналізу сабранага фразеалагічнага матэрыялу моўныя паводзіны можна класіфікаваць у залежнасці ад суб'екту ці аб'екту маўлення [1], [6]. Іншыя класіфікацыі прыведзены ў працах М.А. Фаенавай, А.А. Акішынай і г.д.

Правілы для адрасанта:

1. Адрасанту забараняецца прыносіць шкоду адрасату або абражаць яго непажаданым і крыўдным яму зместам выказвання, ужываць вульгарныя і грубыя словы (*вушы пухнуць, рэжа вуха; злыя языкі, крычаць благім матам, з роту па сабаку скача, не кажучы нічога благога; рэдзьку драць*).

2. Адрасант павінен улічваць узрост, пол і іншыя сацыяльныя пазіцыі і ролі таго, з кім гаворыць (*ведаць сваё месца, трапляць у тон; не пры вас кажучы, сказаць сваё слова, ні з пушчы, ні з поля (гаварыць), гаварыць з пляча*).

3. Адрасант не павінен гаварыць толькі аб сабе (*цягнуць ваду на сваё кола; задаваць тон, пратрубіць усе вушы, сядзець у пачонках*).

4. Адрасант павінен размаўляць на тэму, зразумелую і цікавую для таго, з кім ён гаворыць (*сесці на свайго канька; жаба на языку не спячэцца, слова не пазычае, разжоўваць і ў рот класці, муціць галаву*).

5. Адрасант павінен сачыць за тым, каб следства выцякалі з прычын, гэта значыць мова павінна быць лагічнай (*як па пісаным, плесці кашалі; цяля язык аджавала, не мець слоў, круціць вала за хвост, з пятае на дзесятае*).

6. Адрасант абавязаны ўлічваць, што канцэнтрацыя ўвагі ў адрасата абмежавана, таму размова павінна быць невялікай (*доўгая песня, рот ніколі не закрываецца; у двух словах, не траціць лішніх слоў, наступаць сабе на язык*).

Правілы для адрасата:

1. Адрасату рэкамендавана прымаць любое выказванне і аддаваць перавагу гэтаму дзеянню перад іншым любым дзеяннем (*ператварыцца ў слых, слухаць краем вуха, стрыгчы вушамі, разяўляць рот*).

2. Адрасату трэба быць цяроплівым да таго, што гаворыць іншы (*лезці раней за бацьку ў пекла, уставіць слова, гаварыць з чортам пацеры, шалены поп хрысціў*).

3. Адрасат павінен не толькі слухаць, але і ў пэўны момант уключацца ў размову (*злавіць на слове, прасіцца на язык, як вады ў рот набраў, развязаць язык*).

4. Калі адрасатаў больш за два, не трэба адказваць на пытанне, якое задаецца іншаму суб'екту (*утыкацца са сваім языком, устаўляць свае тры грошы, сарвалася з языка, як у званы званіць*).

Як бачым, тыя асноўныя аспекты маўленчых паводзін, якія зафіксаваны ў фразеалагічных адзінках, не страцілі сваёй значнасці і ў наш час.

У мовазнаўстве працэсы гаварэння і слухання разглядаюцца як падобныя, але розныя па сваім накірунку. Сутнасць першага з іх зводзіцца да ператварэння сэнсу ў тэкст, сутнасць другога – да ператварэння тэксту ў сэнс. Гэтыя працэсы не толькі як бы адлюстроўваюць адзін аднаго, але і адбываюцца паралельна і ўзаемазвязана: "...у жывой, вуснай мове думка ідзе ад гаварэння да слухання і ад слухання да гаварэння"⁶. Аб тым, што працэсы гаварэння і слухання нельга назваць тоеснымі, сведчаць выпадкі ў нашай моўнай практыцы, калі адрасат не разумее тое, што яму гавораць (*набор слоў, ні слова ні паўслова*).

Такім чынам, фразеалагічныя адзінкі і фальклор сканцэнтравалі ў сабе маральныя і маўленчыя формы паводзін беларускага народа. Моўныя паводзіны

⁶ Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мн.: Вышэйшая школа, 1994. – С. 5.

беларусаў маюць міфалагічны падмурак, бо ідуць з крыніц першаснага ўяўлення аб навакольным свеце.

ЛІТАРАТУРА

1. **Формановская, Н.И.** Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. – М.: Высшая школа, 1989. – 158 с.
2. Беларускі фальклор. Хрэстаматыя: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / Склад. К.П. Кабашнікаў і інш. – Мн.: Вышэйшая школа, 1996. – 856 с.
3. **Маслова, В.А.** Преданья старины далекой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Мн.: 1993.
4. **Шапарова, Н.С.** Краткая энциклопедия славянской мифологии / Н.С. Шапарова. – М.: АСТ, Астрель, Русские словари, 2004. – 624 с.
5. **Маслова, В.А.** Разговор о психолінгвістыке / В.А. Маслова. – Мн.: Народная асвета, 1992. – 80 с.
6. **Рождественский, Ю.В.** Общая филология / Ю.В. Рождественский. – М., 1996.
7. **Аксамітаў, А.С.** Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мн.: Вышэйшая школа, 1978. – 223 с.
8. **Санько, З.** Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.
9. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 1993. – Т. 1. – 590 с.
10. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 1993. – Т. 2. – 607 с.
11. **Лепешаў, І.Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мн.: Народная асвета, 1981.
12. **Янкоўскі, Ф.** Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі. – Мн., 1968.
13. **Карскі, Я.** Беларусы. – Т. 3. – Мн.: Бел. кнігазбор, 2001.